

MARXOVA KRITIKA POLITIČNE EKONOMIJE IN PERIODIZACIJA ZGODOVINSKEGA RAZVOJA

Zgodovino je treba vedno pisati po nekem merilu, ki je zunaj nje; dejanska življenjska produkcija se kaže kot nezgodovinska, medtem ko se zgodovinsko kaže kot tisto, kar je ločeno od navadnega življenja, zunaj — in nadsvetno.

K. Marx

Našo razpravo pričenjamo z raziskovanjem spreminjanja in razvoja produkcijskega načina kot predmeta politično ekonomske analize, zato bomo preučevali predvsem razmerje med politično ekonomijo in zgodovino (zgodovinskim razvojem družbe). Marx je v predgovoru k prvi knjigi Kapitala sicer opredelil kapitalistični produkcijski način in njegove zakonitosti kot središčni predmet svoje analize, toda »končni smoter tega dela je, da odkrije zakon ekonomskega razvoja moderne družbe«, zato Marx tudi »odmeri v tej knjigi tako obsežen prostor zgodovini«.¹ Marxova politična ekonomska analiza je globoko vkoreninjena v tokove zgodovinskega razvoja, vse njene kategorije in zakonitosti so v temelju zgodovinske kategorije, zgodovina je zaobsežena tudi v temeljni kategoriji produkcijskega načina kot izhodiščnemu predmetu politične ekonomije, in prav ta značilnost razlikuje Marxovo kritiko politične ekonomije od tedanje »vulgarne politične ekonomije« (Marx) in kasnejše prevladujoče meščanske neoklasične ekonomske teorije. V dosedanji analizi Marxove kritike politične ekonomije in produkcijskega načina kot njenega predmeta analize smo poudarili štiri značilnosti, ki bodo pomembne za naše nadaljnje preučevanje:

a) da Marx uporablja relativno majhno število kategorij (na primer celotna vrednostna analiza kapitalističnega produkcijskega načina je izpeljana iz treh elementov *c*, *v* in *m* ter njihovimi medsebojnimi strukturnimi razmerji), katerim pripisuje zelo obširne in vsebinsko različne pomenske odtenke (fragmentacija opredelitev produkcijskega načina), ki so posebej odvisni od različnosti zgodovinskega razvoja in družbenih oblik;

b) da se njegova kritika politične ekonomije vzpostavlja v širšem filozofskem prostoru (heglizem in razpadanje heglgovskih filozofskih šol), v katerem tedaj prevladuje problem zgodovine in njenega razumevanja (filozofija zgodovine, historiografija);

c) da Marx ne prihaja do svojih splošnih opredelitev družbenega razvoja na temelju analize splošnega zgodovinskega razvoja (filozofije zgodovine), marveč s posploševanjem konkretne zgodovinske stopnje — »aktualne meščanske družbe« in šele vprašanje o genezi kapitalističnega produkcijskega načina ga posredno vodi v analizo geneze družbe nasploh;

¹ K. Marx, Kapital, I. zv., Ljubljana 1961, str. 22.

d) da v analizi kapitalističnega produkcijskega načina odkriva nerazdružljivo povezanost ekonomskega in družbenega »(produkcija življenja družbe)« in da šele na tem temelju gradi nekatera spoznanja o relativni avtonomiji ekonomskih mehanizmov v kapitalističnem produkcijskem načinu.

Proučevanje produkcijskega načina kot »produkcije življenja« je pri Marxu vedno povezano z dvojnimi razmerjem: naravnimi in družbenimi odnosi in se vedno kaže kot določena »materialistična povezava ljudi med seboj« in ta določen »način sodelovanja« vedno pogojuje »družbeno stanje« ali »družbeno stopnjo razvoja«.² To dinamično podobo določenega produkcijskega načina Marx zaobseže s pojmi kot: produktivne sile in produkcijski odnosi ter njune protislovnosti, razrednost, razredni boj, družbena delitev dela, lastnina, produktivnost dela (produktivne sile družbe), naraščanje družbenih potreb, nenačaka delitev in podobno. Vendar bi bilo napačno, če bi vso kompleksnost in večdimenzionalnost teh opredelitev reducirali zgolj na iskanje pojma napredka in krajne (končne) determinante družbenega razvoja kot določene univerzalne »sheme« razumevanja zgodovine. E. Hobsbawm sicer pravilno opozarja, da je vsebina zgodovine zaobsežena v Marxovem pojmovanju dinamičnosti in napredka produkcijskega načina, da vsak produkcijski način opredeljuje temelje določene zgodovinske epohe, vendar velja biti ob teh opredelitvah previdnejši:

a) ker Marx v nasprotju z Morganom in tedanjo etnologijo (empirično usmerjeno antropologijo) ne tematizira napredka v objektivističnem prirodoslovnem pomenu in poudarja različnost med zgodovino (družbo) in naravo, med znanostjo zgodovine in prirodoslovnimi znanostmi (to razlikovanje je vzpostavljeno šele v Nemški ideologiji, medtem ko v Ekonomsko filozofskih rokopisih najdemo njuno zamenjevanje in združevanje);

b) ker se zoperstavlja empirizmu zgodovinskega razvoja v Heglovem pomenu in napredek vedno razume kot empiričen zgodovinski proces (vedno se kaže aposteriori), ki v svoji značilnosti in protislovnosti ne izključuje stagnacije, nazadovanja in uničenja določenih družb in civilizacij.

Ekonomisti, opozarja Marx že v Bedi filozofije, pa so v družbenih razmerjih vedno iskali določene naravne zakonitosti (»da se ustvarja bogastvo in se razvijajo produktivne sile po zakonih narave«), da je za njih zgodovina bila zgolj zunanja predpostavka razvoja (fevdalna produkcijska razmerja), da pa je ni več v sedanjosti in prihodnosti, ko vladajo večni principi »meščanske produkcije«.³ Marx ponudi nasprotno rešitev. Da bi pravilno presojali na primer zgodovino fevdalne produkcije, »moramo v njej gledati produkcijski način, ki temelji na antagonizmu. Treba je pokazati, kako se je produciral bogastvo znotraj tega antagonizma, kako so se razvijale produkcijske sile istočasno z antagonističnimi razredi...«⁴ Za razumevanje zgodovine in njenega razvoja je potemtakem odločilno proučevanje »produkcijskega načina, ki temelji na antagonizmu«, zato se tudi pojem produkcijskega načina neposredno pojavlja že v Ekonomsko filozofskih rokopisih pri opredeljevanju gibanja zgodovine, kjer Marx prvič teoretsko povezuje kritiko politične ekonomije ter Heglovo filozofijo zgodovine. Marx domišlja pojem zgodovine z analizo družbe in vloge človeka v njej, kajti »družbeni značaj človeka« je »obči značaj vsega gibanja«, je »osnova njegovega lastnega človeškega bivanja«, zato v središče pozornosti namesto »nacionalno ekonomskega bogastva« postavi problem »bogatega člo-

² MEID II, Ljubljana 1971, str. 34—35.

³ MEID II, str. 488/89.

⁴ MEID II, str. 490.

veka«, ki je potreben »totalitete človekovega izkazovanja življenja«. ⁵ To naturalistično prepletanje narave in človeka Marx podkrepi na eni strani:

a) z geognozijo, »znanostjo, ki prikazuje ... proces kot ustvarjanje same sebe«, kjer je zgodovina človeka sestavni del zgodovine narave, naravoslovje je skupaj z znanostjo človeka »ena znanost« (samo »naturalizem je sposoben razumeti akt svetovne zgodovine«). ⁶

b) s Heglovim filozofskim sistemom, njegovo »idealno zgodovino«, v kateri najde »abstraktni, logični spekulativni izraz za gibanje zgodovine ...«, hkrati pa v njegovi dialektiki negativnosti kot gibalnem in ustvarjalnem principu povzame pojmovanje bistva dela in dejanskega človeka kot rezultat njegovega lastnega dela. ⁷

Marxovo razumevanje zgodovine v Nemški ideologiji se razlikuje od filozofske kritičnih skic v Rokopisih, ker namesto prepletanja naravnega in družbenega poudari zgodovino ljudi, družbeno zgodovino, in ostreje razmeji zgodovino narave od zgodovine ljudi. Če je v Rokopisih omenjal predvsem delo in njegovo predmetno dejavnost (kot dejavnost predmetnega naravnega bitja) v sferi »industrije«, pa v Nemški ideologiji povsem določno izhaja iz empiričnega načina življenja, materialnega procesa življenja, ki postane bistvo zgodovine in se vedno reproducira kot določena totaliteta. ⁸ V Rokopisih se produkcijski način pojavlja samo obrobno, kot določen način dela, »industrija« (Marx že tukaj produkcijski način povezuje tudi z neekonomskimi družbenimi razmerji, družbenimi potrebami, novimi družbenimi oblikami prihodnosti ...), v Nemški ideologiji pa postaja z »načinom življenja« središnji princip Marxovega razumevanja zgodovine, »določena predpostavka zgodovine«, ki jo je mogoče »konstatirati po čisto empirični poti«. ⁹ In prav in opisu teh empiričnih možnosti Marx prehaja k teoretskemu »prikazovanju praktične dejavnosti« in določeni »strnitvi najsplošnejših rezultatov«, ¹⁰ ki predstavljajo domala hermenevtični način tipiziranja, periodiziranja različnih produkcijskih načinov v zgodovinskem razvoju in postane posebno v Očrtih in kasneje v Kapitalu ena od temeljnih referenčnih točk Marxove analize.

Dosedaj smo obravnavali različne sistematizacije produkcijskih načinov, njihove sestavne, načine njihove povezanosti in odvisnosti, različne produkcijske načine pa lahko nadalje urejamo in razvrščamo na temelju nekaterih skupnih ali razlikovalnih lastnosti v posamezne tipe produkcijskih načinov (tipizacija produkcijskih načinov). Vsak proces sistematizacije, glede na stopnjo abstrakcije, vodi v določeno tipizacijo, razvrščanje produkcijskih načinov na konkretne in abstraktne, posebne in splošne, vseobsežne in delne, osamosvojene in povezane ter podobno, ki vedno pomenijo določeno klasifikacijo, kategorizacijo produkcijskih načinov. Takšna klasifikacija pa je lahko logično sistemska ali pa zgodovinsko razvojna, vodoravno variacijska tipizacija ali pa navpična razvojna sistematizacija (periodizacija), pri čemer je njuno ločevanje bolj analitičnega kot stvarnega pomena, ker v obeh primerih upoštevamo logični in zgodovinski pomen oblikovanja različnih produkcijskih načinov. Vodo-

⁵ MEID I, Ljubljana, str. 342, 334.

⁶ MEID I, str. 384.

⁷ MEID I, str. 379.

⁸ Glej MEID I, str. 347/348.

MEID II, str. 17.

⁹ MEID I, str. 333, 345, 347/348.

«. . . prva predpostavka vse zgodovine je, da mora biti mogoče živeti, da bi lahko delali zgodovino . . .« (MEID II, str. 32.)

¹⁰ MEID II, str. 26.

ravna variacijska tipizacija produkcijskih načinov je lahko sicer popolnoma teoretska, vendar pa njena smiselnost in izpovedna moč narašča z vključevanjem in upoštevanjem različnih empiričnih, zgodovinsko razvojnih pojavov, nasprotno pa je vsaka navpična periodizacija zgolj razvojno upoštevanje že predhodno oblikovane logično sistemske tipizacije produkcijskih načinov. Vsaka tipizacija produkcijskih načinov je potemtakem hkrati tudi določena periodizacija in nasprotno — vsaka periodizacija je določeno oblikovanje (tipiziranje) samih produkcijskih načinov.¹¹

V razumevanju zgodovine kot »magistra vitae« so namreč že od prvih začetkov zgodovinopisja prisotna različna opredeljevanja zakonitosti družbenega razvoja in sistematiziranja zgodovinskih dogodkov in procesov. V nekdanjih legendah, mitologizacijah, zgodovinah pisanih »ad usum delphini«, kasnejših poizkusih zapisovanja in sistematizacije zgodovinskega razvoja (poudarjanja »pozitivne tradicije«) je vseskozi prisoten določen politični pragmatizem in težnja k zgodovinski »čistosti« (brezmadežnosti) opredeljevanja zgodovinskega razvoja.¹² V evropskem zgodovinskem prostoru se historiografija v modernem pomenu razvije šele v obdobju racionalizma in razsvetljenjstva, ko s kritičnim pretresom virov namesto obnavljanja stare (mitološke) biblijske tradicije, površne in anekdotične zgodovinske analize sestopa v globlje družbene procese, v zaobseganje in razumevanje celotne civilizacijske podobe. Čeprav je »histoire nouvelle« po francoski buržoazni revoluciji želela obnoviti preteklost z razširitvijo obzorja zgodovinske analize (preučevanje načina življenja družbe vseh slojev in razredov v medsebojni pogojenosti gospodarskih, političnih in socialnih odnosov), je vendarle zgodovinopisje ostalo zunaj teoretskih generalizacij, globalnih zajetij zgodovinskih dogajanj, kot je to narekovala filozofija zgodovine in razvijajoča sociologija, ki je s comptovsko delitvijo na socialno statiko in dinamiko pričela z vzporednim preučevanjem družbenih sprememb in zgodovinskega razvoja.

Zgodovinsko preučevanje, ne glede ali pripada samemu zgodovinopisju ali pa služi kot empirični material drugim znanstvenim disciplinam (na primer kritiki politične ekonomije), vedno stoji pred dvojno dilemo: zgodovinsko preučevanje lahko zožimo na nekaj bistvenih, udarnih, odločujočih odnosov (procesov) ali pa ga vedno bolj širimo na različne ravni načina življenja družbe. Z drugimi besedami — zgodovinski razvoj lahko zajamemo v splošnih obrisih ali pa z miniciozno obravnavo posebnosti in posamičnosti postopoma odkrivamo njegovo družbeno razvojne hieroglife. Dilema je pomembna tudi za našo analizo, ker produkcijski način kot »idealni prerez« (»racionalna abstrakcija«) poudarja »kljub pisani različnosti oblik« njihove skupne, »bistvene značilnosti«, splošne zgodovinske zakonitosti širšega obdobja (epohe), na drugi strani pa produkcijski način kot »način življenja« zaobseže ogromen »prazen prostor« povsem empiričnega, vsakdanjega, posamičnega in različnega (ontološke določitve tistega, »kar dejansko je«).¹³

Razlikovanje produkcijskega načina kot abstraktno teoretskega sistema (»razumne abstrakcije«) in konkretno zgodovinskega sistema (»načina življenja«) postavlja dva nova problema, ki jih dosedaj še nismo obravnavali:

¹¹ F. Cerne, Splošna teorija ekonomskega sistema družbe, Ljubljana 1981, str. 300—301.

¹² Zgodovino je treba vedno pisati v nekem merilu, »ki je zunaj nje; dejanska življenjska produkcija se kaže kot nezgodovinska, medtem ko se zgodovinsko kaže kot tisto, kar je ločeno od navadnega življenja, zunaj in nadsvetno« (MEID, II. zv., prav tam, str. 50). Marx dalje še enkrat ironično zapiše, »da zgodovina vsaki epohi verjame na besedo, kar o sebi pravi in kar si umišlja.« (MEID II, str. 61.)

¹³ MEID IV, Ljubljana 1968, str. 503.

a) koliko produkcijskih načinov obstaja (kakšno je njihovo število) in kakšna je njihova tipizacija;

b) kakšno je zaporedje produkcijskih načinov, njihovo zgodovinsko sledenje; kakšna je periodizacija produkcijskih načinov?

Politično ekonomska sistematizacija zgodovine pomeni tipizacijo in periodizacijo družbenih oblik na temelju koncepta produkcijskega načina, toda Marxovo relativno svobodno razumevanje in uporaba te kategorije zamegljuje ostre kriterialne meje med različnimi produkcijskimi načini, različnim številom produkcijskih načinov in podobno (Marx, zapiše slikovito D. Thorner, ne deli zgodovine na »sode, ki ne prepuščajo vode«). Toda, ali ni morda že vprašanje o številu produkcijskih načinov metodološko napačno zastavljeno, ker v bistvu predpostavlja končno število produkcijskih načinov, neodvisno od zgodovinskih različnosti ali pa je nasprotno takšno vprašanje pravzaprav predpostavka tipizacije in periodizacije zgodovinskega razvoja?¹⁴

Marx v svojih zgodnjih delih pogosto omenja plemenski, antični, slovanski, germanski, azijski, orientalni, mehiški, grški, sužnjelastniški, malo-posesetniški, komunalni produkcijski način, najpogosteje uporablja tri temeljne produkcijske načine (sužnjelastniški, fevdalni, kapitalistični), v Predgovoru 1859 omenja štiri produkcijske načine kot »progressivne epohe ekonomske formacije družbe« in podobno, tako da:

1. nekateri Marxu pripisujejo pet produkcijskih načinov v tradicionalni petčlenski unilinearni shemi (primitivna skupnost, antična družba, fevdalna, kapitalistična in komunistična družba);

2. drugi dodajajo kot vmesni element tudi azijski produkcijski način (J. Chesneaux, Suret-Canal, Thorner...);

3. Godelier in Tökei mu pripisujeta osemčlensko tipizacijo (primitivna skupnost, azijski produkcijski način, antični produkcijski način, sužnjelastniški, germanski, fevdalni, kapitalistični, komunistični produkcijski način);

4. za predstavnike mnogosmernega zgodovinskega razvoja (Krader, Melotti) pa postane štetje produkcijskih načinov domala brezpredmetno.¹⁵

Število produkcijskih načinov je odvisno od določitve produkcijskega načina samega: bogatejša je njegova opredelitev (raznovrstnost elementov, povezav), večja je njegova zgodovinska posredovanost, številnejše so možne oblike produkcijskega načina in raznovrstnejša je njegova tipizacija. Tako Chesneaux v analizi Marxove tipizacije produkcijskega načina meni, da produkcijski način »ne moremo odkriti na ravni produkcijske tehnike in geografskih potreb (to je značilnost ekonomske antropologije — B. K.), niti na ravni oblik političnih organizacij, ker ga lahko opredelimo zgolj na ravni same produkcije«. ¹⁶ Vendar pa smo že ugotovili, da za razumevanje produkcijskega načina ni pomembna produkcija v ožjem pomenu temveč celotna družbena reprodukcija, ki vključuje delovne in produkcijske procese, preplet načinov produkcije, razdelitve, menjave in porabe, raznovrstnosti produktivnih sil in produkcijskih odnosov, razrednega boja in drugih neekonomskih institucij pri opravljanju ekonomskih funkcij družbene reprodukcije.

¹⁴ M. Jakšić, *Koncepcija načina proizvodnje i zemalje u razvoju*, Treći program, Radio Sarajevo, 1982, št. 33, str. 131.

¹⁵ J. Chesneaux, *Sur le «mode de production asiatique»*, Edition sociales, Paris 1969, str. 16. J. Stalin, *Pitanja lenjinizma*, Zagreb 1980, str. 604.

M. Godelier, *The concept of asiatic mode of production and marxist models of social revolution*, v D. Seddon, ed., *Relation of production*, prav tam, str. 14, 18. L. Krader, *The asiatic mode of production*, Assen 1975, str. 136, 137.

U. Melotti, *Marx and the third world*, London 1977, str. 41–48.

¹⁶ J. Chesneaux, *Sur le «mode de production asiatique»*, str. 26–27.

Če izhajamo iz najširše Marxove opredelitve produkcijskega načina kot »načina (materialnega) življenja ljudi«, potem lahko ob upoštevanju bogastva njegovih konkretno zgodovinskih odločitev odkrijemo in tipiziramo (sistemiziramo) domala brezmejno število produkcijskih načinov. Podobna logika velja tudi za produkcijske načine kot abstraktno teoretske sisteme, ker je tudi teoretsko mogoče postaviti neskončen niz abstraktnih produkcijskih načinov, ki bi deferencirano ustrezali različnosti pojavnega sveta in bi jih lahko na primer tipizirali v veliko število posebnih variant manjšega števila tipičnih produkcijskih načinov, ki so lahko rezultat avtonomnega razvoja ali pa artikulacije (prepletanja) različnih produkcijskih načinov. Načelno potemtakem tudi v teoriji obstajajo široke možnosti teoretske produkcije različnih produkcijskih načinov.¹⁷

Racionalnost teoretske prakse nasprotuje takšni »rešitvi«, zato Marx v teoretskem opredeljevanju produkcijskega načina kot »idealnega prereza« (»razumne abstrakcije«) uvaja na kritičnih točkah zgodovinske predpostavke, ki zajemajo različne zgodovinske variante družbenega razvoja in omogočajo, da splošni pojem določenega produkcijskega načina zaobseže vso razvojno zgodovinsko različnost »istega ekonomskega temelja«. Teoretski koncept produkcijskega načina kot »razumne abstrakcije« zato pri Marxu lahko racionalno zmanjša število produkcijskih načinov, ne da bi hkrati (ob upoštevanju metodoloških postavk »načina razlage«) zmanjšali interpretativno moč pojasnjevanja in pokrivanja zgodovinskega razvoja, čeprav tudi v tem primeru nista niti število niti izbor (tipizacija) že vnaprej omejena in determinirana.

Klasifikacija in periodizacija zgodovine sta se v predmarksovski teoretski vednosti običajno izživel v naštevanju statičnih družbenih oblik in njihovega evolutivnega razvoja, šele Marxa pa začno zanimati vzroki družbenih sprememb, pogoji napredka in razvoja družbe, različni načini sukcesivne povezanosti družbenih oblik in podobno.

Že Aristotel je opredelil družbeni razvoj od *societas* k *civitas* kot postopnost zgodovinskih dejstev in možnosti, Hegel razvoj dojame kot pojavn proces, ki se v stvarnosti pojavlja kot abstraktna potencialnost, medtem ko Darwin to potencialnost spremeni v zgodovinsko resničnost naravnega razvoja na otočju Galapagos, ki podobno kot tedaj odkrita geološka stratifikacija vpliva na analogije tipiziranja in periodiziranja družbe ter narave (Morgan, Engels).¹⁸

Starejše periodizacije družbenega razvoja so za tipizacijo in zgodovinsko razvrščanje različnih družbenih oblik uporabljale različne kriterije, kot na primer:¹⁹

a) družbeno delitev dela, kjer A. Smith razlikuje lovske, pastirske, poljedelske, obrtne, manufakturne in trgovske družbe, medtem ko F. List našteva po razvojnih stopnjah lov in ribolov, pastirstvo in poljedelstvo, poljedelstvo in obrt ter poljedelstvo, obrt in trgovino;

b) različne oblike menjave, kjer B. Hildebrand, predstavnik nemške zgodovinske šole, razlikuje naturalno, denarno in kreditno gospodarstvo;

c) različne civilizacijske stopnje, kjer Morgan, Maine in Fergusson razlikujejo divjaštvo, barbarstvo in civilizacijo, G. Vico pa divjaško, herojsko in

¹⁷ Podobno meni tudi B. Turner, *Marx on colonialism and capitalism*, London 1979, str. 37—38. Glej tudi F. Cerne, *Splošna teorija ekonomskega sistema družbe*, str. 308—310 in drugod.

¹⁸ Primerjaj L. Krader, *Etnologija i antropologija u Marxa*, Zagreb 1982, str. 157.

¹⁹ Različne periodizacije so v središču pozornosti že v antičnih časih evropske zgodovine, najdemo jih v stari Kitajski, med srednjeveško arabsko civilizacijo in v podobno, moderna misel tipizacije in periodizacije začena s T. Hobbsom, njegovo delo nadaljujejo Maine, Morgan, Kovalevsky, nemška zgodovinska šola, angleška klasična ekonomija, Engels, Marx in drugi.

civilizacijsko obdobje; Fourier predlaga periodizacijo na ravni harmoničnosti, Hegel pa v duhu antično krščanske tradicije razlikuje orientalno, grško, rimsko in germansko epoko ter podobno.

Problemi periodizacije, klasifikacije in evolucije postanejo z Marxom ne le teoretski temveč tudi praktični, razredno posredovani problemi, ker Marx v njih odkriva ideološko razumevanje in prikrievanje zgodovine v klasični politični ekonomiji in hkrati svojo periodizacijo (posebno upoštevanje socializma in komunizma) uporablja za kritiko kapitalizma in poudarjanje emancipacijskih možnosti prihodnje družbe, oboje pa ima pomembno vlogo v zgodovinskem osveščanju in razrednem boju proletariata.

Marxovo materialistično razumevanje zgodovine (»prikazovanje praktične dejavnosti« in »praktičnega razvojnega procesa«) nasprotuje vsakršni filozofiji zgodovine (Hegel), teoretske abstrakcije kot »strnitev najsplošnejših rezultatov« služijo lahko le zato, »da olajšajo ureditev zgodovinskega materiala, da nakažejo vrstni red njegovih posameznih plati. Nikakor pa ne dajejo tako kot filozofija recepta ali sheme, po kateri bi lahko krojili zgodovinska obdobja.«²⁰ Toda če na drugi strani (1) konstatiranje teoretskih abstrakcij upošteva zgodovinske predpostavke (kot postavke svojega nastanka in notranjega razvoja); (2) če teoretska »analitična metoda ne izhaja od človeka temveč iz ekonomske epohe družbe«;²¹ (3) če je zgodovina odprt proces različnih variacij objektivnih dejstev in možnosti, subjektivnih potreb in interesov; (4) če je smiselnost teoretske refleksije zgodovinskega razvoja in njegove tipizacije (periodizacije) v aktualnem spreminjanju obstoječega sveta, potem je Marx s svojim materialističnim priktopom temeljito spremenil dotedanjo sistematizacijo (tipizacijo) in periodizacijo zgodovinskega razvoja.²²

Čeprav je produkcijski način temeljna kategorija sistematizacije in periodizacije zgodovinskega razvoja, pa različno razumevanje produkcijskega načina v Nemški ideologiji (»empirična abstrakcija«) in kasneje v Očrtih in Kapitalu (»razumna abstrakcija«) spreminja kriterije same periodizacije: v Nemški ideologiji prevladuje periodizacija na temelju delitve dela in različnih oblik lastnine, v Očrtih omenja tri oblike lastnine kot produkcijske načine (azijski, antični in germanski produkcijski način), v Predgovoru (1859) in Kapitalu pa uporablja samo še produkcijske načine (v Predgovoru kot »progressivne dobe ekonomskega razvoja družbe«: azijski, antični, fevdalni, buržoazni produkcijski način).²³ Po našem mnenju Marx ne opušta s takšnimi spremembami tudi temelja periodizacije — produkcijski način, kot dokazuje Krader, temveč zamenjuje samo enoto diferenciranja, ki izhaja iz različnega razumevanja samega produkcijskega načina v obeh raziskovalnih obdobjih.²⁴ Zaradi podobnih razlogov ne moremo pristati na Kraderjevo dokazovanje, da je prva periodizacija (Nemška ideologija) relativno statična in enosmerna, druga pa dinamična, prehodna in mnogosmerna (Očrti, Kapital). Marx kot enoto periodizacije mnogo

²⁰ MEID II, str. 26.

²¹ MEID 30, Beograd 1979, str. 26.

²² Primerjaj H. Fleischer, Polazne tačke za marksističnu teoriju istorije, Marksizam u svetu, 1979, št. 9, str. 89.

»V tistem trenutku, ko zgodovinsko spoznamo buržoazni produkcijski način in ustrezne procese produkcije in razdelitve, je konec zablode, da moramo te odnose razumeti kot naravne zakone produkcije, odpro se možnosti nove družbe, (neke) nove ekonomske formacije družbe, za katero pomeni ta produkcijski način samo prehod...« (MEID 26, Beograd 1972, str. 330).

²³ »Različne razvojne stopnje delitve dela so prav tako tudi različne oblike lastnine... Prva oblika je plemenska lastnina... druga oblika je antična občinska in državna lastnina... tretja oblika je fevdalna ali stanovska lastnina...« MEID II, str. 20–22.

Glej MEID IV, str. 64–72, 106.

²⁴ L. Krader, Asiatic mode of production, Assen 1975, str. 137 in 94–96.

redkeje uporablja ekonomsko formacijo družbe, z vidika družbene formacije pa razdeli zgodovino na arhaično in sekundarno formacijo (pisma V. Zasulič), nekajkrat uporabi kot enoto analize (periodizacije) tudi civilizacijo, ko razlikuje »predzgodovino« (brez razredne družbe) in »zgodovino« (razredne družbe) družbenega razvoja.

Marx uporabi pojem družbene formacije kot »tipizirajočo abstrakcijo« (Luporini) že v svoji zgodovinski analizi francoske revolucije (18. Brumaire Luisa Bonaparta), dokončno pa jo razvije kot alternativni pojem tipizacije in periodizacije v Predgovoru (1859). Marx povzame kategorijo »formacije« iz geologije (»kakor v geoloških formacijah, imamo tudi v zgodovinskih formacijah celo vrsto primarnih, sekundarnih, terciarnih... tipov),²⁵ ki podobno kakor struktura skeletnih ostankov govori o razvoju nekdanjih živih organizmov in zemeljskih skladov, v zgodovini družbe z »ostanki delovnih sredstev« (Beda filozofije) razkriva nekatere pomembne lastnosti in zakonitosti »ekonomskih epoh«. Za zgodovinske oblike produkcijskega načina in širše družbene formacije v njihovem zgodovinskem razvoju Marx pogosto uporablja kategorijo družbene oblike (»stopnje«, »epohe«, »družbena stanja«), tako da pri njem nikoli ne moremo prav ločiti stopnje razvoja od njihovih redov, formacij družbe (to seveda ne zanika možnosti, da lahko obstaja v nekem obdobju več redov, formacij družbe, produkcijskih načinov...). Množina družbenih formacij, podobno kot pri produkcijskem načinu, postavlja v ospredje problem njihove tipizacije, periodizacije, pri čemer družbene formacije vedno slede periodizaciji produkcijskih načinov, ki je izhodiščni element Marxove klasifikacije in sistematizacije zgodovine, vendar prav ta periodizacija družbenih formacij in povezanost s produkcijskim načinom dobiva pri Marxu novo značilnost, ki jo označuje s tretjo sintagmo — ekonomska formacija družbe, ki je izredno pomembna za Marxovo razumevanje kontinuitete in diskontinuitete zgodovinskega razvoja. Na pomen ekonomske formacije družbe v Marxovem razumevanju zgodovine in njene periodizacije je še posebno opozoril Luporini v svoji polemiki s Serenijem (Dialektika in materializem, 1974, in kasneje Prispevek interpretaciji kategorije ekonomske družbene formacije, 1977), ki je pomembna tudi za našo analizo.

Luporini opozarja, da Marx ekonomsko formacijo družbe pogosto povezuje z razumevanjem »epohe ekonomskega razvoja družbe« (na nekaj mestih v Kapitalu in Predgovoru 1859) in s tem dodaja tudi novo inačico branja Predgovora: »V velikih obrisih lahko označimo azijske, antične, fevdalne in sodobne buržoazne produkcijske načine kot progresivne dobe v ekonomskem razvoju družbe.«²⁶ Tokrat nas ne zanima pomen zaporednosti in progresivnosti naštetih produkcijskih načinov ali pa posebnosti uvrščanja azijskega produkcijskega načina, temveč pozornost namenjamo medsebojnim razmerjem kategorij: produkcijski način — ekonomska formacija družbe, kjer ekonomska formacija družbe po Luporiniju predstavlja unicum continuum, ki je sorazmeren »efektivni geografski pogojenosti časovne kontinuitete velikih zgodovinskih kontekstov«, znotraj katerega se menjajo različni produkcijski načini in z njimi tudi velike družbene formacije.²⁷

Ekonomska formacija družbe se namreč zelo značilno pojavi v Marxovi analizi delovnega procesa in produktivnih sil v drugi knjigi Kapitala, kjer

²⁵ MEID V, Ljubljana 1975, str. 131.

²⁶ MEID IV, str. 105.

²⁷ Glej C. Luporini, Dialektika i materijalizam, Beograd 1981, 252, 258, 30—303, 321, 323.

različne variacije povezanosti (kontinuitete) produktivnih sil in produkcijskih odnosov določajo diskontinuiteto posameznih epoh družbe.²⁸ Ekonomska formacija družbe označuje zgodovinsko kontinuiteto produktivnih sil, ki se sicer kvantitativno ali kvalitativno spreminjajo, naraščajo ali padajo (v celoti vedno razkrivajo tehnični napredek — razvoj), toda nikoli, tudi v najkritičnejših zgodovinskih trenutkih, ne moremo izničiti njihovega delovanja v reprodukciji življenja družbe. Ekonomska formacija družbe predstavlja s teoretsko analitičnega vidika »ekonomski abstraktum« (Luporini), ki sicer ne pokrije celotnega območja pojma »družbena formacija«, vendar pa na drugi strani nudi določen kriterij za opredeljevanje epohalnosti in ta kriterij po Luporiniju označuje continuum produktivnih sil. Ko namreč kontinuiteta produktivnih sil pride v protislovje s produkcijskimi odnosi, nastopi, kot ugotavlja Marx že v Predgovoru (1859), »epoha družbene revolucije« (epoha niso samo stoletja temveč tudi krajša zgodovinska obdobja) in prav na tem mestu Luporini nekoliko površno povzame Marxa.

Ekonomska formacija družbe je »unicum continuum« (kot produktivne sile v klasičnem marksističnem razumevanju), produkcijski način in družbena formacija pa sta diskontinuiteti, pri čemer so produkcijski načini dinamični elementi kontinuitete znotraj ekonomske formacije družbe, družbena formacija pa je zunanji faktor tipizacije na temelju že opredeljenih postopnih (zaporednih) ravni ekonomske formacije družbe. Toda pri opredeljevanju notranjih mehanizmov sprememb produkcijskih načinov kontinuiteta ne pripada zgolj produktivnim silam, temveč tudi produkcijskim odnosom, saj se obe sestavini v procesu reprodukcije medsebojno pojasnjujeta in drug drugo reproducirata.

Če je temu tako, katere spremembe v produkcijskem načinu potem pomenijo tudi njegov razvoj, ki predstavlja kontinuiteto ekonomske formacije družbe? Luporini si takšnega vprašanja ni zastavil, zato je tudi njegovo iskanje povezanosti ekonomske formacije družbe, produkcijskega načina in družbene formacije zastavljeno polovično:

a) ker ne upošteva pomembnosti Marxove razmejitev med formalnim in dejanskim razvojem produkcijskih odnosov (produkcijskega načina) v 6. (neobjavljenem) poglavju Kapitala, kjer novi produkcijski odnosi samo formalno spremene produkcijski način, dokler se jim ne prilagode ustrezne produktivne sile in delovni procesi;

b) ker sprememba produktivnih sil kljub tehnološki avtonomnosti pomeni vedno določeno materializacijo produkcijskih odnosov, kontinuiteta produktivnih sil pa se lahko izraža samo preko relativne kontinuitete in spremenljivosti produkcijskih odnosov;

c) ker imajo poleg produkcijskih odnosov (in njihove materializacije) odločujoči pomen v produkcijskem načinu tudi drugi družbeni segmenti, ki delujejo kot produkcijski odnosi in pripadajo danemu produkcijskemu načinu ter tako vplivajo na njegove spremembe;

d) ker podcenjuje pomembnost prepletanja različnih produkcijskih načinov, ki poleg avtonomnih elementov (internalistični pristop) vključuje tudi vpliv okolja, zunanjih faktorjev (drugih produkcijskih načinov), ki vplivajo na reprodukcijske pogoje določenega produkcijskega načina (eksternalistični pristop).

Ne glede na te pomanjkljivosti se nam zdi Luporinijeva teoretska intervencija umestna in jo bomo kasneje še enkrat uporabili pri analizi artikulacije produkcijskih načinov in prehodnega obdobja.

²⁸ Glej K. Marx, Kapital, II. zv., Ljubljana 1967, str. 44.

S pojmom družbena formacija Marx v Predgovoru (1859) hkrati povezuje problem periodizacije zgodovinskega razvoja in zelo subjektivno razumevanje njegovih zakonitosti: »Nobena družbena formacija ne propade prej, preden se ne razvijejo produktivne sile, ki je zanje dovolj prostora, in novi višji produkcijski odnosi se nikoli ne pojavijo prej, preden ne dozore materialni pogoji za njihov obstoj v okviru stare družbe same.«²⁹ Tej Marxovi zakonitosti bi težko pripisali natančen epistemološki status: z ene strani izraža določeno opozorilo, vzdržnost pred prenaglimi naklepi zgodovine (predvsem njenega revolucionarnega subjekta), z druge bi lahko pomenil čisti hevristični princip, ki ga težko neposredno preverimo v zgodovini. Čeprav Marx pogosto govori o zgodovinskem razvoju kot o skorajda »naravni« potji razvoja, ki se kljub tendenčnosti uveljavlja z določeno »železno nujnostjo« in že od Ekonomsko filozofskih rokopisov išče vzporedno potrditev v naravoslovnih znanosti (posebno v geologiji, biologiji), pa vendarle velja jemati to »prirodnost« že od kritike Feuerbachovega naturalizma predvsem v metaforičnem smislu. To pomeni, da moramo Marxovo pojmovanje ekonomskih zakonov kot »prirodnih zakonov«, ekonomskih zakonov kot »nujnosti«, »prevladujoče tendence« »obči zakon«, »zakon v čisti obliki« (»idealnem prerezu«),³⁰ vedno razlagati posredno, kar pomeni, da vedno obstajajo odstopanja od zakonov »okolščine imajo nasproten učinek«, čeprav se na koncu ne more zgoditi nekaj, kar zakoni okvirno ne določajo. Različnost na tem mestu ne zanika splošnosti, ta splošnost pa hkrati ni univerzalnost, zato različnost ni negacija nujnosti temveč njegova determinacija (nujnost pa zopet ni neizbežnost, ker zgodovina vedno zaobseže dejstva in možnosti, ki se potrjujejo v »določenih okoliščinah« v »daljšem obdobju«). V razumevanju objektivnih zakonitosti zgodovinskega razvoja (na primer ekonomskih zakonitosti) prevladujeta običajno dve metodološki napaki: metafizični objektivizem in idealistični subjektivizem. Prvi razume zakone kot nujnost, splošnost, objektivnost in izgublja subjektivno plat zgodovinskega razvoja, drugi pristop pa razume zakon v Kantovem pomenu transcendentnega idealizma kot preproste funkcije razuma in vodi v politični voluntarizem. Dejansko se v obeh pristopih ponavlja stari Descartesov dualizem teorije in prakse, zato Marxov teoretski prispevek leži predvsem v postavitvi novega razmerja teorije in prakse (kritika politične ekonomije kot teorija prakse), kjer se edino lahko razrešijo klasična epistemološka protislovja subjekt-objekt, svoboda-determinizem, abstraktno-konkretno, logično-zgodovinsko in podobno. Zgodovina je zato za Marxa vedno splet dejstev (objektivnost zgodovine) in možnosti (subjektivnost zgodovine), toda čeprav je zgodovina odvisna od tega, kar želimo, to ne pomeni, da je dejansko tisto, kar hočemo.³¹

Marxovo pojmovanje družbe je materialistično, ker izhaja iz realne zgodovine celotne družbene reprodukcije, njenih protislovnosti, ker vzroke družbenih sprememb in razvoja išče v materialni reprodukciji produktivnih sil, produkcijskih odnosov, ekonomskih interesih različnih razredov, razrednem boju, ki ambivalentnost družbenih sprememb in napredka vse bolj širi iz lokalnih v svetovne zgodovine okvire. Marxova tipizacija in periodizacija ni zgolj materialistična dopolnitev Heglovega razumevanja svetovne zgodovine in njene delitve, kjer svetovna zgodovina pomeni samo »prikazovanje in ures-

²⁹ MEID IV, 106.

³⁰ K. Marx, Kapital, I. zv., str. 10, 12.

K. Marx, Kapital, III. zv., Ljubljana 1973, str. 183, 265.

³¹ Glej podrobneje B. Kovač, Neki savremeni problemi ekonomskih zakonitosti, ekonomske nauke i socijalističke privrede, v zborniku, Ekonomske zakonitosti i socijalizam, NIGRO, Beograd 1985, str. 171—173.

ničenje splošnega duha« in kjer postanejo »države, narodi in individue« samo »nezavedno orodje« tehnološkega principa zgodovinskega razvoja, temveč nasprotno teleologizem spreminja v potenco in možnosti praktične dejavnosti in spreobrnitve zgodovine.³² Marxovo materialistično branje Hegla ni preprosta inverzija, temveč »Aufhebung«, ki istočasno ohranja in presega »učiteljevo« razumevanje: teleološkost zgodovinskega razvoja postane s posredovalnimi mehanizmi institucionalizacije zavesti gibalno revolucioniranja obstoječega, razvoj produktivnih sil in humanizacija produkcijskih odnosov pomeni globalni lok napredka, podružbljanja (socializacije) zgodovinskega razvoja, ki se evolutivno giblje od manj razvitih k razvitejšim zgodovinskim oblikam, vendar najprej zgolj kot potenca (projekcija ciljev), ki se s praktično dejavnostjo (razrednim bojem) mora šele udejaniti.

Za našo nadaljnjo analizo so pomembna še tri razmerja med ekonomsko nujnostjo in zgodovinsko slučajnostjo, ki se pojavljajo v Marxovem delu:

1. Zgodovinski razvoj je vedno hkrati izhodiščni princip in rezultat zgodovinske zavesti, ki navidezno neprestano ponavlja zgodovinske dogodke, njihova »istovetnost« pa povzroča tipično iluzijo, da so zgodovinski pojavi kljub nujnosti svojega ponavljanja rezultat zgodovinske slučajnosti. Zgodovinska različnost je navidezno povezana s slučajnostjo, toda »ponavljanje« zgodovinskih pojavov ukinja njihovo posebnost, zgodovinsko zasebnost, in jih postavlja v okviru splošnih zakonitosti, zato je »ponavljanje« samo druga stran »zgodovinske nujnosti«, ki jo zgodovinska zavest doživlja kot že pridobljeno izkušnjo, kot »nujnost« slučajnostnega razvoja, kot Logos same zgodovine.³³ Marx pozvame Heglovo vgraditev ponavljanja, samo da mu ponavljanje ne pomeni sistematizacije zgodovine in napredovanja harmonije in simetrije zgodovinskega razvoja, temveč v ponavljanju zgodovinskega vidi določeno asimetrijo, možnost spreobrnitve zgodovinske prakse, ki v objektivnosti in determiniranosti zgodovinskega napredka preizkuša sposobnosti subjektivne moči (razredov). Resnoba heglianskih zgodovinskih zakonitosti zamenja heinejevska komičnost okrnjene zgodovine, ponavljajoče zgodovine, ki se alternativno spreobrača zdaj v tragedijo drugič v farso.³⁴ Logika tega spreobrnjenja poleg drugih razsežnosti razkriva nedeterminiranost zgodovinskega razvoja, alternativnost njegovih poti, pomembnost zgodovinske zavesti v izražanju »komičnosti zgodovinskih tragedij« in njeno udejanjanje v revolucionarni potenci spreminjanja (razvoja) sveta (zgodovine).

2. Zgodovinski razvoj posameznih družbenih oblik (produkcijskih načinov) je vedno določeno nadgrajevanje posameznih razvojnih faz, vendar družba svojih »naravnih razvojnih faz ne more preskočiti niti odpraviti z dekreti«, preden se ne razvijejo vsi materialni pogoji, ki omogočajo razvoj produkcijskih odnosov in tudi novi produkcijski odnosi se pojavijo zgolj formalno, dokler ne dozore materialni pogoji oziroma jih sami ne razvijejo.³⁵ Čeprav se stari svet (red in oblika družbe) ne umakne, dokler je dovolj širok za razvoj produktivnih sil (tudi onih subjektivnih), družba skorajda »naravne zakone« svojega razvoja lahko vendarle preskoči, doseže višjo razvojno stopnjo, toda »porodne bolečine«

³² Glej W. Hegel, Osnovne crte filozofije prava, Sarajevo 1964, str. 279.

³³ Primerjaj P. L. Assoun, Marx o ponavljanju istorije, Marksizam u svetu, Beograd 1979, št. 9, str. 202.

³⁴ »Hegel pripominja nekje, da se vsa velika svetovna zgodovinska dejstva in osebe ponavljajo tako rekoč dvakrat. Pozabil pa je pristaviti: prvič kot tragedija, drugič kot farsa.« MEID III, Ljubljana 1967, str. 452.

³⁵ K. Marx, Kapital, I. zv., str. 12.
MEID IV, str. 106.

bodo zato večje in daljše, revolucija »ne bo kratkotrajna«,³⁶ ker bo zavest o »novem svetu« in njegovem revolucionarnem udejanjanju še vedno vpeta v realnost starega produkcijskega načina oziroma njegove artikulacije z drugimi produkcijskimi načini (glej Marxovo opredelitev dejanskega in formalnega spreminjanja produkcijskega načina v zgodovinskem razvoju). Alternativnost zgodovinskega razvoja je zato vedno preplet danosti in možnosti, ki jih je treba šele uresničiti, subjektivizem in samovolja zgodovine je vedno vpeta v realne okvire produkcijskih in razrednih družbenih razmer, človeštvo si vedno zastavlja naloge, ki lahko dozore v zavesti in razrednem boju za njihovo uresničitev.

3. Anatomija buržoazne družbe je ključ anatomske analize predkapitalističnih produkcijskih načinov,³⁷ ker v kapitalizmu posebni razvojni principi družbene organizacije produkcije postanejo splošni, ker razredna struktura med meznim delom in kapitalom prvič dobi popolnoma jasno ekonomsko obliko, ker buržoazna ideologija hkrati popolnoma zakriva vse mehanizme legitimnosti svoje oblasti, ker povezanost ekonomskih institucij in funkcij odkriva logiko delovanja in razvoja družbe. Ker smo o tem posredno že govorili, tokrat poudarimo samo še nekatere nove vidike: materialistično razumevanje zgodovine je teorija družbenega razvoja, ki pa ne izključuje posebnih analitičnih postopkov posameznih zgodovinskih razvojnih stopenj in različnih družbenih oblik (produkcijskih načinov), ki zadovoljujejo kriterije specifičnega »ponavljanja«, različnosti in vzročnosti družbenih pojavov. Analogija razkriva, da »industrijsko razvita dežela kaže manj razviti le podobo njene prihodnosti«,³⁸ različnost pomeni, da se ponovljivost zgodovinskega vedno tudi spreminja (tragedija — farsa), kriterij vzročnosti pa naj bi pojasnjeval načine prehoda, potrebne in zadostne pogoje spreminjanja družbenih oblik in njihovega faznega tipiziranja oziroma periodiziranja. Neupoštevanje zgodovinskih značilnosti pomeni preprosto donkijhotstvo (Marx), natezanje konkretnih družbenih oblik na Prokrustovo posteljo univerzalnih principov najrazvitejšega produkcijskega načina (kapitalistični produkcijski način) in enosmernega zgodovinskega razvoja, ki pomeni zgolj obnavljanje stare heglianske »filozofije zgodovine«.

Različnost zgodovinskega razvoja kot enotnost protislovij, nujnosti in slučajnosti, zmožnosti in možnosti, kontinuitete in diskontinuitete, Marxu »omogoča domisliti nekatere splošne lastnosti družbenega razvoja v idealnih prerezih« kot določeno »regularnost, neko trajnost, nek sistem v zgodovini«. ³⁹ Takšen »sistem« lahko sistematiziramo (tipiziramo, periodiziramo) prostorsko po kontinentih, regijah, deželah in skupnostih ali pa jih časovno razvrščamo po obdobjih, stopnjah, epohah in podobno. Toda kaj pravzaprav pomenijo Marxove »progresivne dobe v ekonomskem razvoju družbe«, o katerih govori v Predgovoru (1859)? V kašnem razmerju je negova periodizacija na epohe, dobe,

³⁶ MEID III, str. 124.

³⁷ MEID IV, str. 39.

³⁸ K. Marx, Kapital, I. zv., str. 10.

³⁹ Glej F. Cerne, Splošna teorija ekonomskega sistema družbe, str. 291.

F. Cerne se poleg A. Dragičevića (Potrebni rad i višak rada kao kategorije klasnog društva i njihovo odumiranje u socijalizmu, Zagreb 1957, str. 284—291) edini med našimi političnimi ekonomisti obsežneje ukvarja s teoretskimi problemi tipizacije in periodizacije ekonomskih sistemov (produkcijskih načinov, družbenih formacij). V svoji »dinamični, historični, socio-ekonomski teoriji razvoja« (v bistvu gre v tem primeru za politično ekonomijo) zagovarja pluralistično formacijski — stopenjski razvoj na dveh ravnih analize: na abstraktno teoretski istoveti dobo (razvojno stopnjo) z redi družbe, na bolj konkretizirani ravni pa v neki dobi obstoje drug ob drugem različni redi družbe (na nacionalni ravni pluralizmu redov [formacij] družbe ustreza tudi pluralizem razvojnih stopenj). (F. Cerne, Splošna teorija ekonomskega sistema družbe, prav tam, str. 293—294.)

stopnje razvoja z določeno tipizacijo produkcijskih načinov, družbenih formacij, oblik družbe in podobno?

Navedimo nekatere interpretacije te izredno pomembne Marxove sintagme, ki nam razkrivajo ne samo različne interpretacije tipizacije in periodizacije zgodovinskega razvoja temveč tudi različno razumevanje materialističnega pojmovanja zgodovine:

a) po klasični ortodoksni marksistični (leninistični) razlagi »progressivne dobe« pomenijo enosmeren razvoj štirih produkcijskih načinov od nerazvitih k razvitejšim zgodovinskim oblikam — produkcijskim načinom, kjer je razvojna stopnja (doba, epoha) preprosto izenačena z družbeno obliko (produkcijskim načinom), progresivnost pa pomeni linearni in enosmerni napredek družbenega razvoja;

b) drugo pojasnjevanje razume rabo pridevnika »progressivno« kot zaporedje, sukcesivnost, čeprav pri tem ne izenačuje vedno zaporednosti družbenih oblik z naprednostjo družbenih obdobj in nasprotno, tako da si družbene oblike sicer lahko zaporedno slede (kolo zgodovine se ne more sukati nazaj, zgodovinske analogije so zgolj spoznavne iluzije), vendar pa kljub zapovrstnosti lahko tudi istočasno obstajajo (razmerje oče—sin lahko na primer sovпада z razmerjem starejši—mlajši brat);⁴⁰

c) po tretji razlagi zaporedje štirih produkcijskih načinov ne smemo razumeti kot logično časovno, univerzalno periodizacijo zgodovine temveč kot štiri »zgodovinsko logične alternative razvoja«, kjer »progressivnost« ne pomeni zgodovinsko vzročnega zaporedja njenih zgodovinskih prehodov, temveč meri relativno oddaljenost najrazvitejše forme — kapitalističnega produkcijskega načina, ki je hkrati samo »idealna norma« zahodnoevropskega zgodovinskega razvoja;⁴¹

d) četrta različica »progressivna obdobja« ne razume kot zaporedno menjavo različnih produkcijskih načinov enosmernega zgodovinskega razvoja temveč kot stalno napredovanje v zgodovinskem razvoju obstaja samo postopnost produkcijskih načinov, ne pa tudi determiniranost njihovega števila in smeri razvoja, zakonitosti, prehodov med posameznimi družbenimi oblikami in obdobji pa so izrazito odvisne od konkretno zgodovinskih okoliščin (v posameznem obdobju najdemo različne zgodovinske oblike mnogosmernega zgodovinskega razvoja);⁴²

e) »progressivna obdobja« pomenijo prevladujoče produkcijske načine danega obdobja, ki določajo v prepletu z drugimi podrejenimi produkcijskimi načini (artikulacija produkcijskih načinov) celotno zgodovinsko obdobje, vendar slednja velja samo za buržoazno epoho (preraščanje kapitalističnega produkcijskega načina v svetovni sistem), medtem ko v predkapitalističnih zgodovini-

⁴⁰ Glej B. Debenjak, *Quo est-ce qu'il y a de certain?*, Problemi, Ljubljana 1983, št. 1—2, str. 31. C. Leggewie, *Azijski način proizvodnje i nerazvijenost, Marksizam u svetu*, Beograd 1976, št. 4, str. 32.

⁴¹ E. Hobsbawm, *Pre-capitalist economic formation*. London 1964, str. 32—33. Podobno tudi E. Hoffmann in G. Lewin polemizirata, kdaj progressivno pomeni že tudi sukcesivno in nasprotno, ker lahko v zgodovini najdemo najrazličnejše preplete produkcijskih načinov, tako da razvitejše oblike neposredno ne izhajajo vedno iz manj razvitih (tudi v biološki evoluciji človek ne izhaja neposredno iz opice) ali nasprotno, da bi se moral na primer nižje razviti produkcijski način razviti v višje organiziran, razvitejši produkcijski način. E. Hoffmann, *Social economics formation and historical science, Marxism Today*, London 1965, št. 3, str. 270—276. Primerjaj tudi G. Lewin, *The problem of social formation in chinese history, Marxism Today*, London 1967, št. 4.

skih obdobjih najdemo kvečjemu soobstoj različnih dob, epoh in oblik (mnogosmeren razvoj po kontinentih, pokrajinah, državah...⁴³

Različnost takšnih opredelitev se izteče v dveh razlagah Marxove periodizacije zgodovinskega razvoja na temelju produkcijskih načinov:

a) v tezi o strukturi petih zaporednih produkcijskih načinov in enosmerne obvezujoče poti zgodovinskega razvoja;

b) v tezi o mnogosmernosti zgodovinskega razvoja z različnimi produkcijskimi načini.

Čeprav je v politični ekonomiji, kot običajno, prevladujoča prva, ortodoksna marksistična (leninistična) opredelitev, pa Marx nasprotno dokazuje mnogosmernost zgodovinskega razvoja:

a) najprej zavrača tezo o splošni filozofiji zgodovine in nasprotuje tistim, ki so njegovo »skico geneze kapitalizma v zahodni Evropi spremenili v filozofsko zgodovinsko teorijo splošnega gibanja, uvodno predpisanega vsem narodom, ne glede na zgodovinske okoliščine, v katerih se nahajajo, da bi končno prišli do tiste ekonomske formacije, ki omogoča največji vzpon produktivnih sil, vseobsežen razvoj človeka;⁴⁴

b) v pismih V. Zasulič poudari, da zgodovine ni mogoče meriti po »istem kopitu« kot v geoloških formacijah, zato v »zgodovinskih formacijah obstaja cela vrsta primarnih, sekundarnih in terciarnih tipov«, ki se medsebojno prepletajo (artikulirajo);⁴⁵

c) v tretji knjigi Kapitala opisuje dva načina prehoda med fevdalnim in kapitalističnim produkcijskim načinom, prva smer (evropska pot) pomeni, da novi produkcijski način prevladuje najprej v proizvodnji in šele zatem zajame trgovino, za drugo smer (neevropska pot) pa je značilna prevlada trgovine nad proizvodnjo;⁴⁶

d) v analizi prvotne akumulacije kapitala, kjer opisuje ekspropriacijo kmetijskih producentov, Marx poudarja zgodovinski proces, ki se »kaže v različnih deželah različno«, kjer »razne stopnje razvoja prehajajo v različnem vrstnem redu in v različnih zgodovinskih obdobjih...«;⁴⁷

e) podobno tudi »poljedelske občine« kot najmanjši tip arhaičnih družbenih formacij pomenijo alternativni prehod od primarne k sekundarni formaciji: »ali bo v njej vsebovani element privatne lastnine prevladal nad kolektivnim elementom ali pa bo le-ta prevladal nad onim. Vse je odvisno od njenega zgodovinskega okolja, v katero je postavljena«;⁴⁸

f) v Prispevku h kritiki politične ekonomije (1859) in kasneje v Kapitalu zapiše, da je samonikla skupna lastnina »praoblika, ki jo lahko najdemo pri Germanih, Keltih in Rimljanih, od katere pa celo vrsto vzorcev z mnogoterimi primerih lahko še vedno najdemo pri Indijcih, čeprav deloma že v razpadanju. Podrobnejše preučevanje azijskih, posebno indijskih oblik skupne lastnine bi pokazalo, kako iz različnih oblik prisotne skupne lastnine izvirajo različne oblike njenega razkroja.«⁴⁹

Marx očitno gradi svojo sistematizacijo zgodovinskega razvoja na različnih produkcijskih načinih in različnih načinih prehoda med njimi (glede na »raz-

⁴³ J. G. Taylor, *From modernisation to modes of production, A critique of development and underdevelopment*, London 1979, str. 104—107 in drugod.

⁴⁴ MED 30, str. 95.

⁴⁵ MEID V, str. 131.

⁴⁶ K. Marx, *Kapital*, III. zv., str. 377.

⁴⁷ K. Marx, *Kapital*, I. zv., str. 867.

⁴⁸ MEID V, str. 134.

⁴⁹ K. Marx, *Kapital*, I. zv., str. 134.

lično zgodovinsko okolje«); zgodovinsko ne obstaja nobena nujnost nastanka tega ali onega produkcijskega načina ali njegovega prehoda, nasprotno, število produkcijskih načinov ni omejeno, razvojne poti so alternativne (iz primarne v sekundarno formacijo, iz fevdalizma v kapitalizem, od predkapitalističnih v kapitalistični produkcijski način . . .), nekatere stopnje prehoda pa se lahko tudi preskočijo (ruska občina).⁵⁰

V razpravi o Marxovem pojmovanju zgodovinskega razvoja (mnogosmernosti ali enosmernosti) ter o njegovem razumevanju produkcijskega načina (razmerje ekonomije in politike, ideologije . . .) ima izredno pomembno vlogo opredelitev azijskega produkcijskega načina. Azijski produkcijski način je namreč v zgodovini marksistične teorije postal svojevrsten »barometer« ortodoksности ali pa kritičnosti v priznavanju ter razumevanju materialističnega pojmovanja zgodovine in predstavlja svojevrsten preizkusni kamen razlagalne moči Marxove analitične metode v predkapitalističnih produkcijskih načinih neevropskih področij.⁵¹

Marx je prve elemente azijskega produkcijskega načina opredelil že leta 1853,⁵² ko v svoji publicistični dejavnosti spremlja angleško parlamentarno razpravo o obnavljanju dejavnosti Vzhodno indijske družbe, kjer v svojem osrednjem članku Britanska vladavina v Indiji piše, da »v Aziji od samega začetka obstajajo samo tri področja vladanja: finance ali ropanja lastnega naroda, vojne ali ropanja drugih narodov in nazadnje javna dela. Klimatski in geografski teritorialni pogoji . . . povzročajo nastanek umetnih irigacijskih sistemov, kanalov in vodovoda, ki predstavljajo temelj orientalskega kraljestva. Osrednja nujnost ekonomske in splošne uporabe vode . . . povzroča v Orientu, kjer je civilizacija prenizko razvita in teritorialno preveč razpotegnjena . . . intervencijo centralne vlade. Od tod se je v vseh azijskih družbah razvila ena sama ekonomska funkcija, funkcija organiziranja javnih del.«.⁵³

Marx že v Nemški ideologiji zgodovinske epohe deli glede na različno družbeno delitev dela — oblike lastnine (plemenska, antična, fevdalna), medtem ko v Očrtih že povsem jasno razlikuje azijske, antične in germanske tipe lastnine, ki se razvijajo iz skupne plemenske lastnine in predstavljajo temelj opredeljevanja različnih produkcijskih načinov. Marxov koncept azijskega produkcijskega načina v Očrtih odstopa od nekaterih »splošnih« značilnosti drugih produkcijskih načinov (drugačna izbira in artikulacija elementov) ni vedno ustrežal njegovemu sistematskemu razumevanju zgodovine (tipizaciji in periodizaciji zgodovinskega razvoja), poleg tega pa je navkljub svoji pomembnosti ostal zgolj v teoretsko analitičnem krogi.

⁵⁰ »Čimbolj je človeška družba kompleksno razvita, tem močnejši je trend k diferenciranim oblikam razvoja družbe, čeprav ima vgrajene, kot posebna vrsta žive narave, zaradi sovražnega okolja tudi protitendence k ohranjanju družbe kot bitja, pa tudi tendence k neki enotnosti, ki odpravlja odvečne in zastarele oblike.«

F. Cerne, Splošna teorija ekonomskega sistema družbe, str. 278.

⁵¹ B. S. Turner, Marx on colonialism and capitalism, Marx and the end of orientalism, London 1979, str. 22—23.

⁵² Avineri v svojem uvodu k izbranim Marxovim spisom o kolonializmu (K. Marx on colonialism & modernisation, New York 1968) poudarja predvsem pomembnost Marxove publicistične dejavnosti v Daily Tribune in korespondenco z Engelsom (posebno pismo 2. 6. 1853), medtem ko nekateri drugi avtorji (Hirst-Hindess, Precapitalist modes of production, prav tam) vidijo teoretsko obravnavo azijskega produkcijskega načina šele v Očrtih in Kapitalu. N. B. Ter-Akopjan nasprotno dokazuje, da lahko najdemo elemente širšega neevropskega zgodovinskega razvoja (neevropskih produkcijskih načinov) že v zgodnjih Marxovih delih (N. B. Ter-Akopjan, Razvoj pogleda K. Marxa i Engelsa na azijski način proizvodnje i zemljoradničku opštini, Marksizam u svetu, prav tam). Podobno meni tudi E. Mandel v svojem preučevanju Marxove politično ekonomske vednosti (E. Mandel, Formation of economic thought of K. Marx, London, New York 1971, str. 108.

⁵³ MED 12, zv., Beograd 1975, str. 108.

Za azijski produkcijski način je značilno:⁵⁴

a) poljedelski način gospodarjenja v vaških skupnostih, ki temelji na posebnih geografskih in klimatskih pogojih, namakalnih delih in monumentalnih gradbenih objektih, ki jih organizira država;

b) neprivatna lastnina nad produkcijskimi sredstvi, kjer produkcijska sredstva de iure pripadajo državi, de facto pa z njimi razpolagajo vaške skupnosti;⁵⁵

c) poljedelska produkcija se dopolnjuje z domačo manufakturo v vaških skupnostih, ki razpolagajo s skupno zemljo in so ekonomsko in socialno zaprte, samozadostne družbene celote, ne da bi ustvarile družbeno zadosten presežni produkt za akumulacijo in avtonomen razvoj menjalnega gospodarstva med skupnostmi;

d) samozadostnost vaških skupnosti (občin), izoliranost in parcializacija naturalnega gospodarstva, posebnosti delovnega procesa, politični partikularizem občinskih interesov, zahtevajo na drugi strani despotsko izvršilno oblast organiziranega državnega aparata (azijski ali orientalski despotizem);

e) enotnost centralizirane državne oblasti nad zemljo, združena javna dela, samozadostnost občin in podobno, povzročajo, da se blagovna produkcija razvija znotraj vaških skupnosti in med občinami pod okriljem državne regulative menjalnega ekvivalenta in organizacije produkcije (za evropski razvoj je nasprotno značilen avtonomen razvoj blagovne produkcije znotraj mest).⁵⁶

Marx je v pismih V. Zasulič poudaril, da obstoje v zgodovini človeštva dve veliki formaciji: arhaična (primarna), zasnovana na skupni lastnini in sekundarna, utemeljena na privatni lastnini.⁵⁷ Azijske oblike primarne lastnine (produkcijski odnosi) v poljedelskih vaških občinah ne temeljijo na sorodstvenih odnosih temveč na dualizem države in svojevrstni »individualni (neprivatni) lastnini« predstavnikov vaške skupnosti. Produkcijski odnosi so zasnovani na prisvajanju (»ius utendi, fruendi et abutendi«) neplačanega presežnega dela (renta / davek) in osebni odvisnosti posameznika od države (vladarja) kot oblike »splošnega suženjstva«. Svojevrstna identiteta despotske države in občinske lastnine dvigne državo v odločilno politično in ekonomsko moč, ki spolitizira prvotno arhaično družbo, v kateri aristokracija opravlja določene ekonomske in politične funkcije in v nadomestilo prisvaja presežen produkt, pri čemer eksploatacija nastaja predvsem na temelju upravljaljskih (funkcionalnih) odnosov in ne na lastninski osnovi (privatni lastnini evropskega tipa).

Nastanek države je povezan z ekonomsko ter vojaško diferenciacijo občin, s politično prevlado ene vaške skupnosti nad drugo, pri čemer se postopno ustvarja velika skupnost — država, ki dominira nad večjim številom sosednjih vaških skupnosti (občinami) in postane hkrati temelj notranje diferenciacije,

⁵⁴ Glej monumentalno delo L. Kraderja, *The asiatic mode of production — sources, development and critique in the writings of Karl Marx*. Opozoriti velja tudi na dve tematski številki Marksizma u svetu, ki sta posvečeni azijskemu produkcijskemu načinu (Marksizam u svetu, Beograd 1980, št. 7 in 1983, št. 2).

⁵⁵ V azijskem produkcijskem načinu zemlja pripada tako državi kot tudi vaški skupnosti in tudi Marx omahuje med obema možnostima, kolikor zamenjuje formalni (de iure, pravni) in dejanski (de facto, ekonomski) pojem lastnine. Na to razlikovanje sta ločeno opozorila N. B. Ter-Akopjan (Razvoj pogleda K. Marxa i Engelsa na azijski način proizvodnje i zemljoradničke opštine, prav tam) in L. Krader (*The asiatic mode of production*, prav tam).

⁵⁶ L. Krader pojasnjuje, da Marx teoretizira blagovno produkcijo na temelju menjave med družbenimi skupnostmi in ne z menjavo produktov med posamezniki znotraj določene skupnosti. L. Krader, *The asiatic mode of production*, prav tam, str. 285.

⁵⁷ MEID V, str. 131.

eksploatacije in razredne prevlade.⁵⁸ Eksploatacija in razredna struktura azijskega produkcijskega načina ni povezana z institucionalno obliko privatne lastnine, temveč temelji na prevladujoči vlogi države (politike), ki svojo dominantno moč utemeljuje:

a) z ekonomskimi funkcijami (zaostalo, ekstenzivno kmetijstvo, nujna namakalna dela in izkrčevalna dela, samozadostnost naturalne produkcije in postavljanje menjalnih razmerij, zagotavljanje veljave splošnega ekvivalenta...);

b) z vojaškimi funkcijami (osvajanje novih ekonomskih prostorov, kolonializacija drugih občin, obrambna vloga...);

c) s političnimi funkcijami (notranji aparat razredne diferenciacije in eksploatacije...).

Azijska država je mnogo bolj pomembna kot antična (južnoevropska) in fevdalna (zahodnoevropska, absolutistična) država, ker poleg svoje politične in ideološke vloge postane organizator produkcijskega procesa (Needhan), lastnik temeljnih produkcijskih sredstev (zemlje), graditelj velikih namakalnih naprav, krčenja gozdov in prerij (Wittfogel), organizator in upravljalec velikih javnih del, zaščitnik občin, trgovskih poti, trgovine in blagovne menjave — skratka, država prevzame osrednje ekonomske funkcije.⁵⁹ Posamezniki in občine so sicer ekonomsko »self — sustainig« (Marx) in vsebuje vse pogoje lastne reprodukcije, toda hkrati so neposredno podrejeni državnim oblastem in njenim uradnikom (birokraciji, aristokraciji...), ki opravlja ekonomske funkcije organizacije produkcije, poskrbi za potrošnjo presežnega produkta (investiranje v monumentalne gradbene objekte...)⁶⁰

Despotska državna oblast s svojo ekonomsko in vojaško močjo prisiljuje občine, da njeni predstavniki poleg zajemanja presežnega produkta (davek / renta) neposredno sodeluje tudi v velikih javnih delih, njena ekonomska moč pa temelji na državni organizaciji produkcijskega procesa, prevzemanju ekonomskih, političnih in ideoloških funkcij, iz katerih izhaja tudi razredna struktura azijskega produkcijskega načina. Med sovjetskimi in nekaterimi drugimi avtorji (Tökei, Chesneaux, Godelier, Sofri...) ostaja še danes sporno, ali lahko v odsotnosti privatne lastnine postavimo marksistično opredelitev razredne strukture. Klasična marksistično leninistična razlaga pri tem preprosto zamenjuje pravni in ekonomski pojem lastnine, ker vladajoča razredna struktura ni odvisna od pravno sankcionirane lastnine temveč od upravljalških in vodstvenih funkcij produkcijskih odnosov v družbeno reprodukcijskem procesu (ekonomski pojem lastnine).

Za azijski produkcijski način je značilen preplet (artikulacija) vaških skupnosti (kolektivna lastnina de facto, brezrazredni družbeni odnosi) in države

⁵⁸ Nastanek azijske države na temelju notranje diferenciacije občin in državnega prevzemanja ekonomskih funkcij občin (vaških skupnosti) z različno razlago zelo podobno opisujeta M. Godelier (The concept of the asiatic of mode production, v D. Seddon, Relation of production, prav tam) in K. Shiozawa (Japonski historičari in azijski način proizvodnje, Marksizam u svetu, Beograd 1980, št. 7).

⁵⁹ Primerjaj J. Chesneaux, Azijski način proizvodnje — Neke istraživačke perspektive, Marksizam u svetu, Beograd 1980, št. 7, str. 316.

⁶⁰ Kitajska je tipičen primer azijskega produkcijskega načina. Njena več kot tritisočletna zgodovinska pot razkriva izredno samoniklost zgodovinskega razvoja, družbena delitev dela je točno odmerila vlogo občine (davek/renta) in države (javna dela), tako da je ekonomski temelj družbe ostal relativno stalen, ne glede na politične spremembe dinastij in njihove postopne reforme. Po Melottiju kitajska država preprečuje razmah blagovne produkcije, omejuje vplivnost domače in tuje trgovine, njena ekonomska stabilnost pogosto vodi v stagnacijo, ki je končni rezultat prepleta odločujoče vloge države (etatizem), velikega ozemlja (geografski determinizem) in religioznih razmerij (konfucionizem).

U. Melotti, Marx and the third world, London 1977, str. 79—82, 111—14.
Primerjaj J. Needhan, Kineska znanost i zapad — Velika titracija, Zagreb 1984, str. 23—25.

(državna lastnina de iure, razredna družbena struktura), koeksistenca naturalne in blagovne produkcije, relativna notranja svoboda samozadostnih občinskih skupnosti in njihova zunanja vezanost (odvisnost) na neomejeno moč države — despota, ki v sebi združuje privatno in družbeno (državno) kot neko »višjo enotnost« (Marx), kateremu pripada način organizacije družbeno produkcijskega procesa (javna dela), način prisvajanja presežnega dela (renta / davek) in razredna eksploatacija. Stari produkcijski odnosi, ki so bili utemeljeni s sorodstvenimi razmerji dobe v vaških skupnostih vedno manj pomembno vlogo, dominantni položaj v poseđovanju, upravljanju, koordiniranju in prisvajanju družbeno reprodukcijskega procesa prevzame država, ki svojo družbeno legitimnost gradi na ideoloških mehanizmih religije (spomeniki, svetišča, grobnice... so samo utelešenje simbolne moči države in despota) in ekonomski nujnosti organizacije družbeno reprodukcijskega proces (pridobivanje zemlje, vojaška osvajanja, obrambne funkcije, namakalne in izsuševalne naprave, organizacija menjave med občinami...).

Nekoliko obsežnejša analiza azijskega produkcijskega načina je bila potrebna zaradi številnih razprav v tridesetih letih (leningrajska diskusija) in kasneje v petdesetih letih, ki so sprva dokazovale veljavnost enosmernega ali mnogosmernega zgodovinskega razvoja, samostojne vloge azijskega produkcijskega načina ali pa njegove zamenjave s sužnjelastniškim ali fevdalnim produkcijskim načinom, kasneje pa so preučevale vpliv orientalskega despotizma na razvoj kapitalizma (azijski kolonializem) in socializma (kitajski in sovjetski etatizem), da bi na kraju razprave poleg vsebinskih razsežnosti dobila tudi metodološko zastavitev lastnosti produkcijskega načina nasploh (strukturnalizem), povezanosti produkcijskega načina in družbene formacije in podobno.⁶¹

Vsebinska opredelitev azijskega produkcijskega načina, ki je v naši politični ekonomiji ne bomo zasledili (posebno ne v učbenikih politične ekonomije in še manj v pomembnem preučevanju povezanosti blagovne produkcije in države, ekonomije in politike), nam pomaga pri opredeljevanju nekaterih pomembnih metodoloških problemov politične ekonomije. Azijski produkcijski način je namreč s teoretsko metodološkega vidika povezan s tremi trdovratnimi zablodami ortodoksne marksistične politične ekonomije in v nasprotju s prevladujočimi predstavami dokazuje:

a) da je zgodovinski razvoj mnogosmeren in alternativen, zato Azija ni zgolj »obrnjena podoba« zgodovinskega razvoja Evrope (evropocentrizem);

b) da država (politika) pripada ekonomski bazi in deluje v okviru produkcijskega načina kot njen dominanten člen;

c) da razrede in razredni boj ne opredeljuje zgolj privatna lastnina temveč nosilci upravljaljskih in vodstvenih funkcij produkcijskih odnosov.

Čeprav Marxova opredelitev azijskega produkcijskega načina, kot so pokazale tudi vse kasnejše razprave, postavlja sprva morda več teoretskih pro-

⁶¹ Teorija azijskega produkcijskega načina je odprla veliko novih vprašanj o produkcijskem načinu na vseh ravneh teoretske analize. Prvi je na to določneje opozoril Godelier v polemikah v reviji *La Pensée*, kasneje se tudi C. Parain (*Comment caractériser un «mode de production»*, *La Pensée*, 1967, str. 132) zavzema za večjo strogost v opredeljevanju produkcijskega načina, medtem ko Lewin kritizira pogosto zamenjavanje produkcijskega načina z družbeno formacijo. (Primerjaj G. Lewin, *Social economic formation and historical science*, *Marxism Today*, London 1965.) Številna dokazovanja proti samostojnosti in avtohtonosti azijskega produkcijskega načina v zgodovinskem razvoju bi po Sawerju lahko delili na tri dele:

a) metodološki ugovori,

b) empirično dokazovanje,

c) pragmatična politična in ideološka nasprotovanja.

M. Sawer, *Marxism and the question of asiatic mode of production*, Haag 1977, str. 95—96.

blemov, kot pa jih rešuje, natančnejša analiza vendarle lahko razkrije velik del teh teoretskih in metodoloških težav. Predvsem je pomembno, da na eni strani priznamo v produkcijskem načinu širšo prepletenost ekonomskih in neekonomskih razmerij in hkrati vidimo v tipizaciji in periodizaciji produkcijskega načina njihovo alternativnost, mnogosmernost (nobeno naključje ne predstavlja sovpadanje notranje strukture azijskega produkcijskega načina s pomembnostjo njegove tipizacije in periodizacije). Pri Marxu je že v Očrtih prisotna poleg diahronije, nizanja produkcijskih načinov določena sinhronična tipizacija različnih produkcijskih načinov, ki dobi kasneje v pismih V. Zasulič in v polemiki z Mihajlovskim (Otečestvennyje zapiski) predvsem alternativni značaj. Namesto apriorne nujnosti sledenja produkcijskih načinov dokončno prevlada določena alternativnost zgodovinskega razvoja, nedeterminiranost zgodovinskih poti in za Marxa na kraju ni nič strašnejšega kot uporaba njegove teorije na heglovski način »splošne filozofije zgodovine«. ⁶² Zgodovina po Marxu vedno dopušča določeno alternativnost, vse »rešitve« postajajo odvisne od določenega »zgodovinskega okolja« (Milier), ki obsega vse empirične variable, ki se zgodovinsko lahko vzpostavijo in jih Marx že v Nemški ideologiji zaobseže s sintezo »načina življenja«.

Marx po letu 1859 ni nikoli več postavljaj vseobsežne teoretske sheme zgodovinskega razvoja, celo zoperstavljal se je metateoretskim interpretacijam svojega metodološkega in teoretskega diskurza, vendar pa se lahko strinjamo z Luporinijevo ugotovitvijo, ⁶³ da je njegova razlaga zgodovinskega razvoja dvojna:

1. na eni strani prevladuje v tipizaciji in periodizaciji določen (samo)deterministični značaj produkcijskega načina, različna zgodovinsko sistemska kombinatorika produkcijskih načinov v »idealnem prerezu«, ki utemeljujejo velike ekonomske epohe in izražajo določene zakonite lastnosti zgodovinskega napredka;

2. na drugi strani pa stoji zelo nedoločna sistematizacija in periodizacija produkcijskih načinov v mnogo ohlapnejših opredelitvah njegove notranje strukture in vplivnega »zgodovinskega okolja«, ki se zoperstavlja vsakršni totalizaciji spoznavnega procesa, generalizaciji ekonomskega determinizma in posploševanju shem zgodovinskega razvoja kot splošne »filozofije zgodovine«.

V marksizmu prevladujeta dve razlagi Marxove tipizacije in periodizacije zgodovinskega razvoja: dogmatska varianta petčlenske enosmerne poti razvoja in sodobna kritična razlaga mnogosmernosti razvoja produkcijskih načinov. Obe alternativni razlagi se medsebojno razlikujeta po številu produkcijskih načinov, smereh zgodovinskega razvoja in različnem opredeljevanju produkcijskega načina, kjer prva omejuje produkcijski način na njegovo modelsko obliko (produktivne sile, produkcijski odnosi, ekonomski determinizem), druga pa želi razširiti in relativizirati notranjo strukturo produkcijskega načina, da bi z enotnim principom »zgodovinskega materializma« (produkcijski način) zaobsegla različnost zgodovinskih procesov.

Prva razlaga, ki je prevladujoča v marksizmu II. in III. internacionale in jo lahko najdemo tudi v večini naših učbenikov politične ekonomije, po-

⁶² MEID V, str. 134.

⁶³ Primerjaj C. Luporini, Shvačanje povesti u Marxa, v zborniku, Marx nakon 100 godina, Zagreb 1985, str. 268.

udarja pet produkcijskih načinov, prehodi med njimi se vrste z »železno nujnostjo« razvoja produktivnih sil in post festum usklajevanja produkcijskih odnosov, zgodovinski razvoj pa je splošen in obsega vse časovne in prostorske koordinate.⁶⁴ Shematično bi ga lahko zapisali:

- komunizem
(socializem)
- kapitalizem
- fevdalizem
- sužnjelastniški sistem
- prvotna družbena skupnost.

Velika razprava tridesetih let v Sovjetski zvezi in njena ponovitev v Franciji sredi šestdesetih let je poudarila azijski produkcijski način kot temeljni kamen pravilnega ali napačnega razumevanja Marxa in njegovega pojmovanja tipizacije in periodizacije svetovne zgodovine. S priznanjem azijskega produkcijskega načina pade najprej logika petčlenskega zaporedja v okviru enosmernega zgodovinskega razvoja (Godelier, Chesneaux), nazadnje pa tudi enosmernost zgodovinskega razvoja nadomesti dvosmerni model Plehanov, Sawyer, Wittfogel) in kasneje mnogosmerni model sistematizacije in periodizacije zgodovinskih procesov (Melotti, Krader, Hobsbawm).

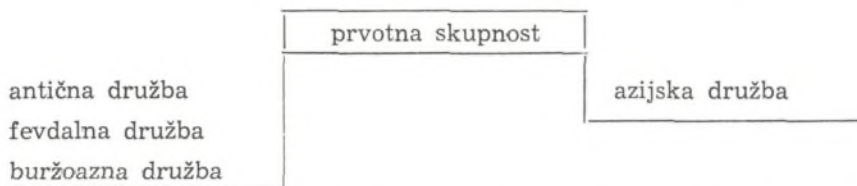
Kritika enosmernega razvoja, ki so jo na temelju analize azijskega produkcijskega načina opravili predstavniki Centra za marksistična raziskovanja v Parizu (Godelier, Chesneaux, J. Suret-Canel, P. Poiteau, Tökei, Shiozawa...), nasprotuje teleologizmu apriornih konstrukcij petih produkcijskih načinov in sistematizacijo zgodovine razume mnogo bolj ohlapno, kot sistem »delovnih hipotez« (Godelier), ki dopuščajo znotraj splošne, prevladujoče, tipične smeri tudi različne posebnosti, modifikacije, alternativnosti produkcijskih načinov.⁶⁵ Vključitev azijskega produkcijskega načina potemtakem spremeni ustaljeno periodizacijo in tipizacijo zgodovinskega razvoja, z geografsko različnostjo razbija evropocentričnost skupnega merila svetovne civilizacije, vendar pri tem samo razširja splošne okvire zgodovinskega razvoja običajne enosmerne tipizacije petih produkcijskih načinov.

Dvojnost azijske in evropske zgodovinske poti, ki jo uvaja priznanje azijskega produkcijskega načina, mnogo bolj neposredno opredeli na prelomu stoletja G. V. Plehanov,⁶⁶ ko zagovarja dve istočasni smeri zgodovinskega razvoja, ki po svojih različnostih tvorita bilinearno periodizacijo zgodovine:

⁶⁴ Enosmernost zgodovinskega razvoja in priseganje na petčlensko zaporedje produkcijskih načinov ima svojo teoretsko in praktično podobo v ekonomizmu II. internacionale in vodilni vlogi SZ znotraj mednarodnega delavskega gibanja med obema vojnama: SZ je želela ohraniti razmerje socialističnega centra in periferije, tako da so vse dežele na nižji stopnji zgodovinskega razvoja oblikovale strategijo razvoja in razrednega boja glede na najrazvitejšo sovjetsko zgodovinsko izkušnjo.

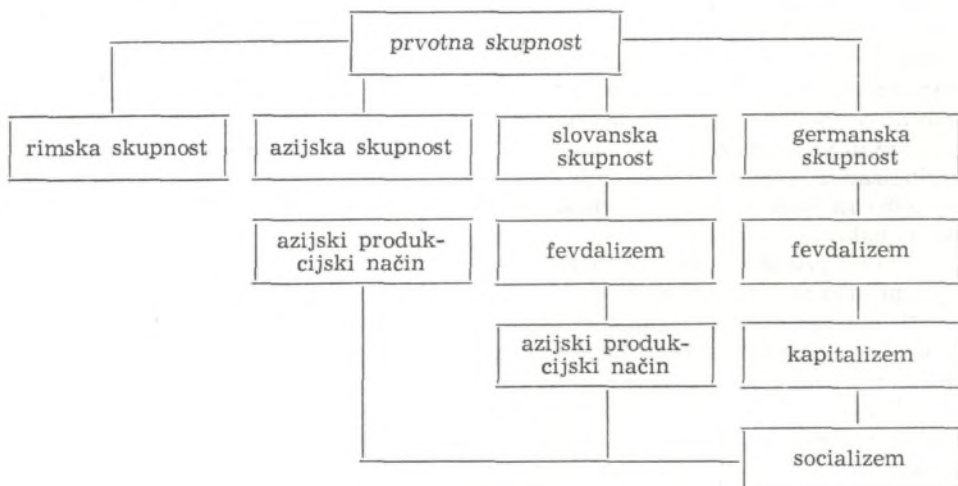
⁶⁵ Kot opozarja J. V. Kačanovski (Diskusija o azijskem načinu proizvodnje na stranicah strane marksistične štampe, Marksizam u svetu, Beograd 1980, str. 7, str. 197), tudi zakonitosti petčlenske enosmerne poti razvoja izražajo samo splošno smer človeške civilizacije, ki je istočasno zelo elastična, prilagodljiva in ne izključuje možnosti posebnega razvoja v posameznih deželah in stoletjih. Takšno metodološko pojasnilo najdemo že pri Leninu, ki kritizira »abstraktnost modela« zgodovinskega razvoja (Sta su prijatelji naroda, Dela, I. zv., prav tam, str. 172), ne da bi hkrati nasprotoval petčlenskemu zaporedju (O državi, Dela, 31. zv., prav tam), čeprav to togost relativizira z opredelitvijo artikulacije produkcijskih načinov (Razvoj kapitalizma v Rusiji), o čemer bomo govorili v naslednjem poglavju.

⁶⁶ G. V. Plehanov, Osnovna pitanja marksizma, I. zv., Beograd 1968, str. 172. Nekoliko bolj podrobno opredelitev bilinearnega razvoja lahko najdemo v Sawyerjevi interpretaciji Oertov, kjer nasproti Plehanovu povezuje azijski produkcijski način s širjenjem evropskega (japonskega) kapitalizma in nazadnje z značajem same socialistične revolucije. M. Sawyer, Marxism and the question of asiatic mode of production, str. 226.

Plehanovu pomeni azijski produkcijski način stacionarno družbo, nesposobno, nadaljnjega družbenega razvoja (evolucije), neodvisnosti obeh razvojnih poti pa utemeljuje z geografskimi in prostorskimi faktorji (podobno tudi Wittfogel), ruska zgodovinska pot pa niha med azijsko in evropsko smerjo družbenega razvoja (podobno tezo zagovarja nasproti Leninu in kasneje Stalinu tudi Trocki).

V sodobnem marksizmu vedno bolj prevladuje teza, da je Marx v Nemški ideologiji, Očrtih in Kapitalu zagovarjal mnogosmernost zgodovinskega razvoja, istočasni obstoj alternativnih produkcijskih načinov, prepletanje različnih smeri in oblik družbe, artikulacijo različnih produkcijskih načinov, tako da so na tem temelju nekateri marksisti postavili mnogo kompleksnejše sheme zgodovinskega razvoja. Tako na primer Hobsbawm meni, da pri Marxu obstajajo »tri ali štiri alternativne poti razvoja iz prvotne skupnosti, kjer vsaka pomeni določeno raven družbene delitve dela: orientalna, antična, germanska... in nekoliko v senci slovanska pot razvoja, pri čemer so orientalni in slovanski produkcijski način najbližje prvotni skupnosti, antični in germanski produkcijski način pa pomenita bližnjo stopnico k razvoju fevdalizma v Evropi.«⁶⁷ Sawyer na drugi strani še razširi in razvije Hobsbawmovo sistematizacijo in periodizacijo na temelju Marxovih opredelitev azijskega, antičnega in germanskega produkcijskega načina v Očrtih.⁶⁸

Še obsežnejšo sliko zgodovinskega razvoja podaja Melotti,⁶⁹ kjer razvija štiri poti razvoja iz prvotne skupnosti, poudarja posebnosti japonskega razvoja

⁶⁷ E. Hobsbawm, *Pre-capitalist economic formation*, str. 32–36.

⁶⁸ M. Sawyer, *Marxism and the question of asiatic mode of production*, str. 207.

⁶⁹ U. Melotti, *Marx and the third world*, str. 35–50.

(peta možna pot), upošteva različnosti in posebnosti teh petih poti (na primer barbarske invazije uničijo sužnjelastniške družbe...), priznava kolonialne spremembe v tradicionalnih družbah (na primer v Aziji), pojasnjuje polazijski značaj Rusije (Plehanov, Trocki, delno tudi Marx) in dopolnjuje njeno tipizacijo z birokratskim kolektivismom (sovjetska in kitajska stvarnost po revoluciji), postavlja različne produkcijske načine drug do drugega v neobvezujočem zaporedju (razen v evropski smeri) in podobno. Krader prav tako podaja zelo široko in raznovrstno periodizacijo, ki jo povzema po Marxu, hkrati pa meni, da Marx s spreminjanjem kriterija periodizacije (družbena delitev in lastnina v Nemški ideologiji in produkcijski način v Očrtih ter Kapitalu) spreminja tudi svoje zgodovinsko razvrščanje produkcijskih načinov: v Nemški ideologiji uporablja enosmerno razvojno pot, v Očrtih pa mnogosmerno, kjer obstoje različne zgodovinske poti, produkcijski načini pa so enote, faze, dobe njihovega razvoja.⁷⁰

Sistematični pregled nekaterih pojmovanj in dopolnitev Marxove periodizacije potrjuje notranje razcepe v stoletnem razvoju marksizma in politične ekonomije, ki sicer sprejema produkcijski način kot enotno merilo tipizacije, toda v pojasnjevanju razvoja, spreminjanja in časovne periodizacije produkcijskih načinov nekateri poudarjajo monizem strukturne vzročnosti produkcijskih načinov v družbeni zgradbi (ekonomski determinizem), evolucionizem in kontinuiteto prevladujočih produktivnih sil («železne zakonitosti» tehnološkega razvoja), drugi pa pristajajo na revolucionarnost produkcijskih odnosov, nedeterminiranost zgodovine in vzrokov njenega spreminjanja in poudarjajo alternativnost in tendenčnost zgodovinskega razvoja.

Slabosti vseh teh sistematizacij so predvsem podcenjevanje natančnejše določitve samega produkcijskega načina in zgolj formalne dopolnitve Marxove tipizacije in periodizacije zgodovine, ker ne domislijo do kraja njegovo razumevanje prepletanja (artikulacije) produkcijskih načinov in posebnosti notranjega zgodovinskega loka podružbljanja, socializacije in emancipacije zgodovinskega razvoja. Naše širše in bolj odprto razumevanje produkcijskega načina sovпада z alternativnostjo in mnogosmernostjo zgodovinskega razvoja, le da smo našo analizo omejili na metodološke razsežnosti njegove tipizacije in periodizacije in se ne ukvarjamo s širšimi zgodovinskimi opredelitvami in konkretno periodizacijo zgodovine različnih celin, civilizacij in narodov.

Obe razvojni alternativni imata po našem mnenju na kraju podobne teoretske napake:

1. ker predpostavljata eno ali mnogosmerno apriornost zaporedja (evolucijo) produkcijskih načinov;
2. ker zanemarjata pomen določene zgodovinske slučajnosti, alternativnosti in neponovljivosti zgodovinskega razvoja (slednje je mnogo bolj očitno pri enosmernih razlagah);
3. ker spregledata Marxovo razumevanje prepletenosti različnih produkcijskih načinov in razvojnih poti (sinhronije in diahronije v strukturalističnem jeziku);
4. ker evolucionizem zamenjata z Marxovim pojmovanjem globalnega podružbljanja reprodukcijskega procesa (razvoj materialnih produktivnih sil, humanizacija delovnega procesa, demokratizacija produkcijskih odnosov v okviru koncepta »ekonomske formacije družbe«).

⁷⁰ Glej L. Krader, *Asiatic mode of production*, str. 137. Primerjaj MEID II, str. 20—21.

Omenili smo že, da sta tipizacija in periodizacija odvisni od razumevanja produkcijskega načina, pri čemer njegovo širšo razumevanje dovoljuje zapletenejšo in odprtejšo razlago zgodovinskega razvoja. Mnoštvo konkretno zgodovinskih oblik, njihova časovna in prostorska prepletenost (glej kasnejšo analizo artikulacije produkcijskih načinov) zavrača vprašanje števila produkcijskih načinov in hkrati zanika specifično dvojnost (alternativnost) enosmernega in mnogosmernega zgodovinskega razvoja, ki je pogosto značilna za ortodokсно in kritično marksistično interpretacijo zgodovine. Dejansko pri Marxu lahko srečamo obe alternativni: enosmeren razvoj (Predgovor, 1859) in mnogosmerni razvoj (Očrti, Kapital, pisma Otečestvennyje zapiski in pisma V. Zasulič). Ali sta obe alternativni medsebojno združljivi? Če je temu tako, zakaj potem »stari« Marx (1877—1881) ne prekličje svoje prvotne skice iz Predgovora in Nemške ideologije? Dosedanja analiza je ponudila določen odgovor na zastavljeno vprašanje, ker se po našem mnenju oba pristopa medsebojno ne izključujeta, temveč dopolnjujeta. Enosmernost zgodovinskega razvoja razkriva koncept Marxove ekonomske formacije družbe, ki kaže na določen globalni lok zgodovinskega napredka, podružbljanja temeljnih sestavin produkcijskega načina, zgodovinsko perspektivo družbene emancipacije, ki jo označujejo: ekonomska racionalnost produktivnih sil (posebno znanosti in tehnologije), humanizacija delovnih procesov (nova organizacija dela, preseganje stare družbene in tehnične delitve dela in odtujenosti v delovnem procesu), večja demokratizacija produkcijskih odnosov, enakopravnost v upravljanju, v posedovanju produkcijskih faktorjev in delitvi družbenega produkta), enakoprajnija delitev družbene moči v političnem odločanju in podobno. Produkcijski način je temelj tega podružbljanja, osnovno merilo razvoja družbene emancipacije, vendar pri tem civilizacijski proces podružbljanja ne pomeni evolutivne kontinuitete, obvezujoč obrazec vseh konkretnih družbenih oblik (produkcijskih načinov, družbenih formacij) in zgodovinskih obdobj; z njim označujemo samo notranji, globalni lok zgodovinskega razvoja (produkcijski načini v »idealnem prerezu«) in ne njegovo zunanje potrjevanje v različnih, pogosto protislovnih in nezaporednih družbenih oblikah (produkcijski načini kot konkretno zgodovinski sistemi).⁷¹

Pri tem je globalno podružbljanje in napredek zgolj notranja potencia človeške civilizacije, njegova »zgodovinska nujnost« ne nasprotuje zunanji zgodovinski slučajnosti različnih konkretnih produkcijskih načinov, zanika pa vsakršno vnaprejšnje zaporedje spreminjanja produkcijskih načinov in se izogiba obvezujočim smerem zgodovinskega razvoja ter enostranosti, determiniranosti (univerzalnosti) povezav med produkcijskimi načini. V »velikih obrisih« globalnega procesa zgodovinskega napredka obstaja samo omejeno število produkcijskih načinov kot »racionalnih abstrakcij« (»idealnih prerezov« zgodovinske različnosti dominantnih produkcijskih načinov), ki jih Marx poimenuje s »progresivnimi epohami ekonomskega razvoja družbe« (kasneje bomo v okviru artikulacije produkcijskih načinov pokazali na hierarhično zgradbo ekonomske

⁷¹ Ločevanje enosmernega globalnega dolgoročnega razvoja (v grobih obrisih) in večsmernega, kratkoročnega, posebnega in posamičnega razvoja je povezano z razumevanjem monizma ali pluralizma zgodovinskega časa, ki ga je podrobneje razvil strukturalizem. Althusser gradi svojo »zgodovinsko temporalnost« na kritiki linearnege časa, časovne enotnosti, ki zgodovinski čas predstavi kot kontinuiteto enakovrednih, homogenih, vidnih časovnih momentov, zato lahko celotno zgodovino merimo z notnimi kriteriji (teorije modernizacije, evolucionizma...). Nasprotno pa »zgodovinska temporalnost« poudarja posebnost zgodovinskega časa, ki ustreza vsakemu zgodovinskemu tipu produkcijskih načinov in njegovi razvojni smeri, čeprav »zgodovinski čas« (le temps visible) ni empirični čas, temveč analitični postopek (le temps invisible), ki meri zgodovinske mutacije izhodiščnih struktur.

formacije družbe, v kateri ima prevladujoč položaj dominantni produkcijski način).

Produkcijski način ima tudi v tem primeru dvojni značaj in pomen. Marx z njim označuje določena globalna razdobja zgodovinskega razvoja kot »neempirično« *sistemizacijo pojmov zgodovine (in šele posredno zgodovine same), drugič pa mu pomeni »empirično«, konkretno zgodovinsko obliko družbe na dani stopnji družbeno zgodovinskega razvoja. Eno je torej produkcijski način kot »idealni prerez« *enosmernosti globalnega družbenega razvoja (notranje možnosti zgodovine), drugo pa je prepletenost, različnost in mnogosmernost konkretno zgodovinskih produkcijskih načinov. »Idealna sistemizacija«, abstraktno teoretska raven analize, produkcijski način kot »razumna abstrakcija«, potemtakem ne razkrivajo (pokrivajo, obsegajo) zgodovinske stvarnosti, temveč omogočajo pogojno analitično klasifikacijo tipičnih in netipičnih elementov konkretno zgodovinskih sistemov, ki hkrati v konkretni razčlenjenosti razpoznavajo zgodovinski lok družbenega napredka (podružbljanja, socializacije). Vendar pa je to le globalna in dolgotrajna tendenca, ki se v vsaki družbi pojavlja zgolj kot notranja potencia (možnost) konkretno zgodovinske uresničitve (in ne njena zakonitost), s čimer hkrati nasprotujemo zamenjevanju abstraktnega evolucionizma družbenega razvoja s konkretnimi družbami in njihovimi razvojnimi strategijami. Takšne so na primer številne socialistične ideologije in strategije razvoja, ki entropične zakonitosti preprosto zamenjujejo z vero v zakonito družbeno emancipacijo in tako ustvarjajo zakoreninjeni ideološki mit zakonitega družbenega osvobajanja in gospodarskega razvoja, čeprav zgodovinska dejstva na vsakem koraku razblinjajo njihov zgodovinski optimizem.**